

<https://www.kasparov.ru/material.php?id=5DBC7D7C2DF9E> (in Russian). (Last accessed 25.11.2019).

14. Svitova gibry`dna vijna: ukrayins`ky`j front: monografiya [World Hybrid War: Ukrainian Front: Monograph] / za zag. red. V.P. Gorbulina. 2017. K.: NIDS. 496 p. (in Ukrainian).

15. Skobov A. Lomat — ne stroit [Breaking - not building]. URL:

<https://www.kasparov.ru/material.php?id=5DD83A2725FA3> (in Russian). (Last accessed 25.11.2019).

16. Surkov V.Yu. Dolgoe gosudarstvo Putina [Putin's long state]. Novaya gazeta. URL: <http://www.ng.ru/ideas/2019-02->

11/5_7503_surkov.htmlmm (in Ukrainian). (Last accessed 5.11.2019).

17. Herpen, Marcel H. Van (2016). *Vijny Putina. Chechnya, Gruzija, Ukrajina: nezasvoyeni uroki minulogo* [Putin's War. Chechnya, Georgia, Ukraine: Unlearned lessons of the Past. – Original Title: Putin's wars: the rise of Russia's new imperialism]. Kharkiv: Vivat. 304 p. (in Ukrainian).

18. Yakubova L. «Rusky`j my`r» v Ukrajini: na krayu priryv` [“Russian World” in Ukraine: At the Edge of the Abyss]. Vy`d. 2-ge. K: Tov. «Vy`d-vo “Klio”», 2018. 384 p. (in Ukrainian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.9>

УДК 304(477)

Сергій Грабовський

кандидат філософських наук, старший науковий співробітник
відділу філософських проблем етносу та нації
Інституту філософії імені Г.Сковороди НАНУ, м. Київ

ORCID: 0000-0003-3041-8945

Email: HrabovskyS@gmail.com

КРИМСЬКИЙ КОНФЛІКТОГЕННИЙ ВУЗОЛ: КОЛОНІАЛЬНІ ВИМІРИ

Анотація. Стаття присвячена окресленню та дослідженню низки важливих сюжетів історії та сьогодення Криму. Автор звертається до дослідження російської колоніальної політики на півострові. Ця політика мала наслідком нищення кримськотатарського народу та цілеспрямоване заселення Криму специфічними категоріями населення з «материкової» Росії, а згодом – і з радянської України. Колоніальний тиск царської влади після 1917 року на незначний період змінився ствердженням кримськотатарського націонал-комунізму як модернізаторського антиколоніального руху. Проте з другої половини 1930-х колоніальна політика на півострові відновилася, а в 1944 році втілювалася в насильницькій депортації корінних народів, передусім кримських татар. Аж до другої половини 1980-х Кремль намагався взагалі не допустити повернення кримських татар на історичну батьківщину. Тільки у часи перебудови влада СРСР погодилася дозволити таке повернення, проте намагалася одночасно всіляко його дозувати. Одночасно Кремль розгорнув спецоперацію з метою виводу Криму з-під української юрисдикції та закріплення його статусу як російської колонії. Тоді це не вдалося внаслідок розпаду СРСР, проте ціль залишилася незмінною; російська анексія Криму була здійснена у 2014 році. Автор аналізує причини того, що російська пропаганда змогла ефективно вплинути на значну частину кримського населення. Стаття показує неефективну політику офіційного Києва з мінімізації наслідків російського колоніалізму на Кримському півострові у 1991-2014 роках. У статті предметом дослідження є також новітній етап колонізації Криму Росією, який розпочався у 2014 році. Автор робить висновки, що в останні роки до традиційних конфліктогенних чинників на Кримському півострові додалися нові, які вимагають ретельного вивчення.

Ключові слова: Крим, російський колоніалізм, кримські татари, деколонізація, кримська автономія, конфліктогенні чинники, постколоніальні дослідження.

Serhiy Hrabovsky

Ph.D. in Philosophy, Senior Research Associate,
Department of Philosophical Problems of Ethnicity and Nation H. Skovoroda
Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine

THE CRIMEAN CONFLICTING KNOT: COLONIAL DIMENSIONS

Abstract. The article is devoted to outlining and exploring a number of important stories of the history and present situation of the Crimea. The author turns to the study of Russian colonial policy on the peninsula. This policy resulted in the annihilation of the Crimean Tatar people and the deliberate settlement of Crimea by specific categories

of population from "mainland" Russia, and subsequently - from Soviet Ukraine. The colonial pressure of the tsarist authorities was changed after 1917 for a short period with the assertion of Crimean Tatar national communism as a modernizing anti-colonial movement. However, from the second half of the 1930s, colonial policy on the peninsula resumed, and in 1944 it became embodied in the forced deportation of indigenous peoples, especially the Crimean Tatars. Up until the second half of the 1980s, the Kremlin tried not to allow the Crimean Tatars to return to their historical homeland at all. Only at the time of perestroika the authorities of the USSR agreed to allow such a return, but simultaneously tried to dispense it in every possible way. At the same time, the Kremlin launched a special operation aimed at removing Crimea from Ukrainian jurisdiction and securing its status as a Russian colony. Also this attempt failed because of the collapse of the USSR, but the goal remained unchanged; Russia's annexation of Crimea was carried out in 2014. The author analyzes the reasons that enable the Russian propaganda to influence a large part of the Crimean population effectively. The article illustrates the ineffective policy of official Kyiv to minimize the effects of Russian colonialism on the Crimean Peninsula in 1991-2014. The article also examines the newest stage of colonization of Crimea by Russia, which began in 2014. The author concludes that in recent years, new conflicting factors on the Crimean peninsula have been added to the traditional ones, and they all require further special studies.

Keywords: *Crimea, Russian colonialism, Crimean Tatars, decolonization, Crimean autonomy, conflicting factors, post-colonial studies.*

Актуальність проблеми. Кримська проблематика в Україні традиційно досліджувалася й досліджується нині переважно в історичному й етнографічному вимірах. Предметом теоретичних розвідок з використанням напрацювань Postcolonial Studies ця проблематика стала переважно в останні роки. А між тим саме вивчення кримських реалій минувшини й сьогодення під ракурсом колоніальних і постколоніальних вимірів дає змогу краще оцінити процеси, які відбувалися та відбуваються наразі на півострові й вибудувати сценарії можливого розвитку кримських подій.

За останній час монографічні, науково-популярні та публіцистичні публікації Г. Бекірової, С. Громенка, А. Іванця, П. Казаріна, І. Лосева та інших дали змогу науковій громадськості уявити собі масштабність і злочинність колонізаційної політики Росії/СССР/Росії на Кримському півострові. Ця політика розпочалася ще до офіційної анексії Кримського ханату Російською імперією, тривала майже до кінця XIX століття, відновилася у 1930-х роках і припинилася лише з незалеженням України. У 2014 році розпочалася нова колонізація, спрямована проти як кримських татар, так і пересічних кримчан.

Відтак **метою** цієї статті є окреслити цілісний абрис постколоніального та новітнього колоніального становища Криму, показати, яким чином таке становище було і залишилось потужним конфліктогенним чинником, дати опис різниці між класичною та новітньою колонізацією, змалювати головні сценарії ймовірного розвитку подій на півострові.

Виклад основного матеріалу. «У складі царської Росії Крим був відсталою колоніальною околицею» [4, с.294]. Ця формула міститься у 35-му томі першого видання «Большой советской энциклопедии»; це видання було розгорнуте в середині 1920-х, коли у керівництві партії більшовиків ще були люди, які щиро вірили у світову революцію та рівноправ'я націй, коли Російська імперія цілком офіційно вважалася «в'язницею народів», а вчені-історики могли в досить широких межах публічно обговорювати реальні процеси суспільного розвитку.

Тому не дивно, що в ті часи в Москві – на відміну від сталінсько-брежнєвського й нинішнього періодів – досить об'єктивно оцінювали дожовтневу історію Криму, зокрема – захоплення (вживався переважно цей термін) півострова Російською імперією і колоніальні порядки, встановлені нею. «9/IV 1783 р. К. був приєднаний до Росії. [...] Тільки за 12 років, тобто по 1796 р., було віднято у селян і роздано дворянам, за офіційними даними, 288 064 десятини. Крім того, за свідченням сучасників, татарські землі захоплювалися суддями, чиновниками, мурзами тощо. Кримські татари-селяни втрачали свої землі і відтіснялися з багатих і широких степів Криму в безплідну та випалену яйлу. [...] Вслід за земельним грабунком селянства встановилося в Криму і кріпосне право. В 1796 р. воно було поширене і на вільних батраків» [4, с.307-308]. У статті немає ані слова про «рабовласницьку Кримську державу», про «використання рабської праці», якими полюбляють красуватися сучасні московські пропагандисти, навпаки: там прямо сказано, що кріпацтво (насправді – фактично рабство) у Крим принесла Росія. І далі: «Встановлений тяжкий колоніальний гніт викликав масову еміграцію кримських татар. До 1790 р., за даними статистичної збірки земства колишньої Таврійської губ. за 1915 р., К. полишило понад 300 тис., переважно гірських татар. Всіляко притіняючи і виганяючи татар з К., царський уряд в цілях колонізації краю щедро роздавав російським дворянам і сановникам звільнені таким чином землі в К. [...] В 1802 р. К. був виділений з Новоросійського краю у самостійну Таврійську губернію. Виділення К. в самостійну губернію не внесло жодних змін у політику, що проводилася в краї. З цілями русифікації краю так само тривало витіснення татар з К. Попри антитатарську політику колонізаторів, татарська знать – мурзи, духовенство, куркульство – знайшла спільну мову з російськими дворянами і поміщиками та пристосувалася до царизму так само, як раніше вона пристосовувалася до панування над К. турецького султана. [...] Селянська ж татарська біднота, що страждала від подвійного гніту – колоніального та власної татарської буржуазії і поміщиків, - не бачачи

іншого виходу з тяжкого рабського становища, продовжувала емігрувати. В 1851 р. число населення К. упало до 608 832» [4, с.308]. Тут ми бачимо певне замовчування фактів: через «класовий підхід» не згадується, що емігрувати була змушена і більшість освіченої кримськотатарської еліти. Масова вимушена міграція кримців, втрата ними більшості своєї еліти, демографічні зміни на півострові (передусім – в етнічній структурі населення), політика русифікації неросійських етносів й етнічних груп, розгортання у Криму військово-морських баз і військових заводів, заселення території відставними військовиками – все це далось взнаки не лише у царські, а і советські часи.

Антиколоніальна кримськотатарська революція 1917-18 років, яка відбувалася паралельно українській та в сув'язі з нею, знаменувала спробу докорінної зміни ситуації на півострові. Спроба ця вдалася тільки частково – у 1919-20 роках революція була придушена Білою армією, натомість більшовики в 1921 році розпочали у Криму, як і в інших колишніх колоніальних володіннях імперії Романових, політику «коренізації». Це була вимушена політика з метою утриматися при владі, в якій російські більшовики вступили в союз з тими місцевими політичними силами, що отримали найменування націонал-комуністичних. Для останніх марксизм був ідеологією національної модернізації та побудови власних держав, хоч би й в «оркестрі націй» під червоними прапорами, хоч би у вигляді «незалежних» советських республік або автономних республік РСФСР, а пізніше союзних й автономних республік ССРСР. «Націонал-комунізм із кримськотатарським обличчям зазнав першого тяжкого удару у 1928-31 роках, коли «компетентні органи» розстріляли й ув'язнили три з половиною тисячі кримськотатарських інтелігентів, тобто фактично знищили той щойно створений прошарок, без якого не може успішно розвиватися модерна нація» [1, с.51]. Припинив існування внаслідок репресій цей різновид націонал-комунізму у 1937-38 роках. При цьому з 1930-х відновлюється політика колонізації, внаслідок чого «в автономній Кримській республіці (а вона після створення мала виразне кримськотатарське «забарвлення»), відсоток представників корінної нації постійно зменшується – і це при традиційно високій народжуваності в сім'ях кримців (1926 рік – 25,3% кримських татар, 1934 рік – 23,8%, 1937 рік – 20,7%, 1939 рік – 19,4%)». Натомість за цей період «частка етнічних росіян у населенні Криму зросла – зовсім не за рахунок народжуваності – з 42,7% до 49,6%» [1, с.57].

Особливого розмаху колоніальна політика набуває з 1944 року, з часу депортації кримських татар і представників інших корінних етносів й етнічних груп півострова – і наступного заселення його вихідцями з Росії. Офіційна, витримана з додержанням усіх процедур передача Криму до складу УРСР у 1954 році лише на нетривалий час загальмувала русифікацію півострова – після п'ятиліття часткової українізації середньої освіти та ЗМІ, що було покликане до певної міри задовольняти

потреби переселенців із «материкової» України, з кінця 1950-х розгорнулася повна й остаточна русифікація всіх сфер життя у Криму.

У доповіді на XX з'їзді КПСС, присвяченій культу особи Сталіна, Хрущов засудив «масове виселення зі своїх рідних місць цілих народів, у тому числі всіх комуністів і комсомольців без будь-яких винятків... У свідомості не тільки марксиста-ленінця, а й будь-якої розсудливої людини не вкладається таке – як можна покладати відповідальність за ворожі дії окремих осіб або груп на цілі народи, включаючи жінок, дітей, людей похилого віку, комуністів і комсомольців, і піддавати їх масовим репресіям, поневірянням і стражданням» [6]. Услід за цим у 1957–1958 роках були відновлені автономії депортованих народів, а їм самим дозволено повернутися на рідні землі. Щодо кримських татар усе обмежилось зняттям з них 18 квітня 1956 року обмежень і репресій, пов'язаних зі статусом спецпереселенців. Але повертатися до Криму вони не могли – їх на півострові не прописували, а проживання без прописки за советськими законами вважалось кримінальним злочином. Натомість Кремль почав масове заселення кримських земель відставниками (військовими, гебістами, партноменклатурниками) та їхніми сім'ями. А на додачу півострів усе більше насичувався військовими базами та підприємствами ВПК.

Настання перебудови не одразу почало змінювати ситуацію. 9 липня 1987 року відбулося засідання політбюро ЦК КПСС, присвячене кримськотатарським проблемам. Лейтмотивом цього засідання стала спроба загальмувати повернення кримців на історичну батьківщину, визначивши для цього 15-20 років, а тим часом, як висловився Горбачов, «облаштувати їх в Узбекистані», бо «віддати Крим татарам тепер уже не можна» [9, с.18]. Кримці з таким рішенням не погодились, і наприкінці того ж липня у Москві біля Кремлівської стіни відбулися демонстрації кримськотатарських активістів під гаслом: «Батьківщина або смерть». 6 серпня знову зібралося політбюро, на якому Горбачов окреслив пом'якшену позицію: «...На автономію Криму не виходити. Нехай їдуть у Крим татари – ветерани, молодь. Хоча це не просте питання. Дехто пропонує просто оголосити Крим всесоюзною оздоровницею. Вивести його з України, утворити «федеральний округ». Ідея заслуговує на увагу. Але зразу всього не зробиш...» [9, с.19-20].

Так чи інакше, оскільки прямо передати Крим до складу Російської Федерації політбюро вважало за неможливе (бо це створить «величезну українську проблему»), у Кремлі шукали інші формули збереження колоніального стану півострова. Хоч, звісно, в порівнянні з попередніми часами прогрес очевидний: активістів кримськотатарського руху не кидають за ґрати, їх лише кваліфікують як «екстремістів». І де-факто Москва дозволила, хоч і знехотя, повернення бодай частини депортованих до Криму.

Формула закріплення колоніального статусу Криму знайшла втілення у постанові Верховного Совету СРСР від 28.11.1989 № 845-1, де відзначалася начебто благородна мета: що «відновлення прав кримськотатарського народу не може бути здійснене без відновлення автономії Криму шляхом утворення Кримської АССР у складі Української РСР. Це відповідало б інтересам як кримських татар, так і представників інших національностей, що проживають нині в Криму» [7]. При цьому Кримська автономія (у тому й була суть задуму Кремля) мала стати суб'єктом союзного договору. Тобто, якби Україна почала ремствувати і не хотіти підписувати союзний договір, Кримська АССР його підпише і вийде зі складу України. Ясна річ, що мова йшла не про кримськотатарську, а про російсько-советську автономію на півострові, бо все мало визначитися арифметичною більшістю виборців півострова, яка орієнтувалася на Москву, на союзний ВПК, на ідеологію «великої Росії». Якби сценарій уповні спрацював, то далі конфлікт розвивався б за абхазьким «гарячим» сценарієм. Але швидкий розпад Союзу унеможливив це.

З 1944 року по кінець 1980-х, за експертними оцінками, до Криму були спрямовані чотири хвилі переселенців із Російської Федерації (з них дві перші, до початку 1960-х, – «добровільно-примусові», організовані владою), а з 1954 року – дві хвилі переселенців з УРСР (перша – також організована). Усі міграційні хвилі підпиралися своєрідними «осадниками» – відставними військовиками російського походження, які отримували далеко не найгірші умови при розселенні. Значна їх частина (особливо із середовища колишніх політпрацівників) була апіорі налаштована по-антиукраїнському. Все це стало конфліктогенним чинником іще до незалежності України, адже відповідні настрої активно під'юджувала Москва. Як публічно зазначав президент СРСР Михайло Горбачов вже у 1991 році, «Крим – це ж бо також російська історія» [9, с.447].

З іншого боку, колоністи Криму російського етнічного походження високо цінували економічні чинники, передусім особистий добробут (оскільки або самі ці росіяни, або їхні діди й батьки в різний час прибули до Криму, розраховуючи на життєві блага). Тобто в разі принципового покращання економічної ситуації в Україні Кремль навряд чи зумів би здійснювати достатньо масову мобілізацію населення, крім представників певних запекло антиукраїнських груп, на підтримку своїх акцій у Криму. І хоча етнічні росіяни Криму були найменше зпоміж населення регіонів України готові до сприйняття української мови, культури, історії, проте соціально-економічний чинник міг спонукати більшість цієї категорії населення змиритися з перебуванням у складі Української держави. Як відомо, сталося інакше. Не меншу роль відіграв і інший чинник. Серед значної частини кримського населення російського етнічного походження після 1 грудня 1991 року панували настрої вичікування та

схильності до лояльності до України й навіть інтеграції до українського суспільства. Проте відсутність політичної волі офіційного Києва, його слабка, невиразна, нерішуча політика в Криму сформували інші настрої: мовляв, Україна – це несерйозно й ненадовго. А серед колишніх військовиків і держслужбовців, які здебільшого мають звичку поважати будь-яку, але сувору й рішучу владу, влада України викликала, як зазначали публіцисти, лише зневагу.

Нарешті, важливими чинниками, які немалою мірою сприяли зростанню конфліктогенності «кримського вузла», були недостатня увага з боку влади до проблем кримських татар і фактична відсутність будь-якої уваги до проблем українців півострова, які становили понад чверть його населення. «Тривалий час офіційний Київ волів не помічати кримське українство і не залучати його до боротьби за зміцнення позицій України в Криму. Навпаки дуже цього боявся, щоб не дратувати Москву і не відповідати за активність українського населення на півострові, - писав Ігор Лосєв, який мав змогу спостерігати все зблизька. – Кримським українцям київські «дядьки» казали: сидіть тихо, українська держава сама все зробить, все вирішить. А це «все» робилося у візантійському стилі: «договорняки» з місцевою промосковською номенклатурою, «договорняки» з Москвою, залаш-тункові інтриги тощо. А ще на очах місцевих українців здійснювалася специфічна кадрова політика: навіщо призначати на посади в Криму українських патріотів, коли можна купити представників керівного проросійського класу, дати їм преференції, заплющити очі на їхні крадіжки й хабарі. Але в Києві не врахували, що таку ж постійну роботу з цією публікою веде Кремль... Ця кадрова політика деморалізувала кримське українство, котрому Київ увесь час демонстрував: «ви нам не потрібні, ви тут ніхто і звати вас ніяк» [5].

Подальші події засвідчили: небажання влади ефективно розв'язувати постколоніальні проблеми, ще й такі специфічні, як у Криму, заохочують зовнішні сили здійснювати підривні, а затим і відверто експансіоністські кроки, наслідком чого стала російська окупація Криму навесні 2014 року. Ці події перетворили «кримський вузол» на геополітичний, а його конфлікти, чинні та потенційні – на міждержавні та міжнаціональні (а не міжетнічні та партійно-політичні, як раніше).

Разом із тим відновилася, проте в новому форматі, колонізаторська політика Москви. «Воно вже відчувається, що ми живемо в колонії». Ця сакраментальна фраза належить проросійському активістові, отаману «Кримського козацтва» Сергію Акімову, який також зауважив: мовляв, «приїжджають якісь цивільні люди з Росії і починають свій лад встановлювати» [2].

Навряд чи Акімов коли-небудь заглиблювався у тонкощі Postcolonial Studies. Але і без цього суть проблеми він схопив; утім, йому би вистачило і «Советского энциклопедического словаря»: там на

сторінці у визначенні колонії наголошено, що це країна чи територія, яка перебуває під владою іноземної держави (метрополії), позбавлена політичної та економічної самостійності та керується на основі спеціального режиму [8]. Відповідна стаття англійської Вікіпедії в основному суголосна з цим визначенням і додає важливу деталь: «На відміну від маріонеткової держави або держави-сателіта, колонія не має незалежного міжнародного представництва, і її адміністрація верхнього рівня перебуває під прямим контролем метрополії» [11].

Процеси новітньої колонізації не можуть не включати масового переселення людей з Росії й окупованого Донбасу до «республіки Крим» і Севастополя – Москві потрібна надійна опора на півострові. Число таких переселенців називають різне – за словами Мустафи Джемілева, аж до мільйона [10]. Згаданий уже Сергій Акімов говорить, що, за його спостереженнями, в Криму будують багато житла для російських військовиків: мікрорайони на кілька десятків тисяч осіб (теж ознака колоніального владарювання: «білі» розселяються компактно, окремо від «тубільців»). А на придбання житла для силовиків з Росії, за його інформацією, виділяють по 3,5 мільйона рублів на одного «багнета» з родиною [2]. Інакше кажучи, наразі відновилася практика колонізації Криму останніх двох з половиною століть, тільки ненадійними «тубільцями» зараз є не лише кримські татари, а й суто етнічно російське та російськомовне населення півострова, яке має дуже суттєвий – в очах Кремля – недолік: воно звикло жити за умов політичної свободи у 1991-2014 роках.

Місцеву чиновну рать почали витіснити (і значною, а може, й переважною мірою витіснили) посланці Москви. Теж саме сталося і з поліцією та службою безпеки. А разом із чиновниками та силовиками кудись поділася і значна частина кримських бізнесменів (від повного зникнення їх рятує хіба що західні санкції – далеко не всі російські фірми бажають заходити до Криму). Щодо економічного розвитку півострова, то ринки для Криму примусово встановлюються метрополією, вона забороняє їх вільно обирати, практично вся цінова політика і правила обміну диктуються з Москви. Не в останню чергу це робиться внаслідок впливу західних санкцій, зумовлених окупацією півострова, тобто діями метрополії.

Не дивно, що за цих обставин навесні 2019 року у соціальних мережах з'явилася ідея «суверенного Криму». Одноименний Telegram-канал станом на 21 травня мав близько 150 передплатників і публікував роздуми про суверенітет Криму «без Росії і без України» й обстоював «суверенітет Кримського півострова», критикував дії Росії, яка «використовує Крим в якості військової бази, піддаючи кримчан загрозам і санкціям», і виступав за громадянські і політичні свободи, вільні міжнародні зв'язки Криму з розвиненими країнами, скасування цензури. Невідомо, чи йдеться про вільне об'єднання щирих

прихильників усього переліченого, чи про створену спецслужбами пастку з «підсадних качок» для виявлення кримських дисидентів, чи про суміш першого та другого, але так чи інакше, цей канал був закритий ФСБ. Утім, видається, змальована автором цього каналу 25-річним Максимом Сосною, утопія «суверенного Криму», незалежного і від України, і від Росії, має доволі привабливий вигляд для значного числа молодих кримчан, - мовляв, «будуть зняті санкції», «повернуться старі ринки», передусім українські, а водночас повернеться й «український бізнес» (схоже, він сприймається як більш цивілізований за російський), натомість Крим «отримає право самостійно будувати міжнародні відносини і вести зовнішню політику», а також «приймати літаки з будь-якої точки світу». Висновок: «При такому розкладі Крим створить такий інвестиційний клімат, про який навіть і не мріяв» [3]. Видається, у Криму зросло покоління, якому чужа і навіть ворожа російська політична практика, яке звикло до українських свобод, але водночас – у силу нехтування офіційним Києвом своїх обов'язків, і не лише на півострові, щодо боротьби проти російського неокolonіалізму – вкрай дистанційоване від українських культурних процесів і перебуває у сфері впливу переважно російської культури (за виїмком політичної) з домішками західної. Для цієї молоді навряд чи органічним є обожнювання Путіна (і взагалі будь-якого московського самодержця), але й українські лідери та політичні рухи їй чужі.

Висновки. На загал, «класична» і новітня російська колоніальна політика у Криму та вкрай недостатня увага офіційного Києва до постколоніальних проблем і подолання колоніальної спадщини спричинили низку конфліктогенних чинників, які даються взнаки сьогодні, а завтра можуть посилитись.

Найперше слід назвати довготривалий тиск на кримських татар, який включав у себе епізоди відвертого геноциду; внаслідок цього сьогодні за межами Криму – передусім у Туреччині й Узбекистані – мешкає значно більше кримців, ніж на самому півострові. А це в умовах російської окупації півострову призводить до залежності місцевих мешканців від підтримки з боку їхніх зарубіжних одноплемінників, які зазвичай сповідують більш радикальні варіанти ісламу, ніж традиційний ліберальний іслам кримців.

Небажання офіційного Києва зафіксувати в Конституції право кримців на національно-територіальну автономію – попри гучні обіцянки останніх шести років – веде до зростаючого відчуження значного числа кримських татар від України, до помітного зменшення підтримки України на півострові.

Разом із тим практична відсутність впродовж усього періоду окупації цілеспрямованих інформаційно-пропагандистських дій з боку офіційного Києва, спрямованих на різні цільові категорії населення Криму, поєднана з «миролюбною» риторикою влади України останнього року, може

мати наслідком помітне зростання серед політично активної частини кримської молоді (незалежно від етнічного походження) ідеї «суверенного Криму» - мовляв, Москва погана, бо деспотична, але ми самі краще розв'яжемо власні проблеми, ніж політично яловий Київ.

У разі, якщо навіть Росія (майже фантастичний варіант) беззастеречно поверне окупований Крим Україні, створиться нова конфліктогенна ситуація: абсолютна більшість населення Сева-стополя матиме виключно російські паспорти, так само, як і половина чи третина жителів АРК. Це є наслідком як «російської паспортизації» півострова до 2014 року, так і переселення до Криму жителів «материкової» Росії з 2014 року, а в підсумку гарантовано спричинить активний опір відновленню українського статусу Криму.

Мінімізувати останні чинники могла би депортація з Криму тих, кого Росія незаконно переселила до нього за окупаційного режиму, але такий крок викличе вкрай негативну реакцію з боку європейських партнерів України, і таку гіпотетичну ситуацію слід передбачати й опрацьовувати вже зараз.

1. Грабовський С., Лосєв І. *Azat Qirim* чи колонія Москви? Імперський геноцид і кримськотатарська революція. К. : Видавничий дім «Стилос», 2017. 120 с.

2. Громенко С. «Ми живемо в колонії»: навіщо Крим заселяють Росгвардією та ОМОНОм. URL: <https://ua.krymr.com/a/29376773.html> (Дата звернення 12.12.2019).

3. «История похожа на провокацию»: эксперты – о телеграм-канале «Суверенный Крым». URL: <https://1k.com.ua/171-istoriya-pohozha-na-provokatsiyu-187-eksperty-o-telegram-kanale-171-suverennyj-krym-187.html> (Дата звернення 12.12.2019).

4. Крымская автономная советская социалистическая республика, Крым. *Большая советская энциклопедия*. Т. 35. М., Государственный институт «Советская энциклопедия». ОГИЗ РСФСР. 1937. С. 280-334.

5. Лосєв І. Правда і неправда про кримських українців. URL: <https://m.tyzhden.ua/column/207247> (Дата звернення 12.12.2019).

6. О культе личности и его последствиях. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Хрущева Н. С. XX съезду Коммунистической партии Советского Союза 25 февраля 1956 года. URL: <https://archives.gov.ua/Archives/Kult-L.php> (Дата звернення 12.12.2019).

7. Постановление Верховного Совета СССР «О выводах и предложениях комиссий по проблемам советских немцев и крымско-татарского народа» от 28.11.1989 г., № 845-1. URL: <http://ndkt.org/o-vyvodah-i-predlozheniyah-komissiy-po-problemam-sovetskih-nemtsev-i-krymsko-tatarskogo-naroda.html> (Дата звернення 12.12.2019).

8. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. Прохоров, А.М., изд 4-е. М.: Советская Энциклопедия, 1987. 1600 с.

9. Союз можно было сохранить: Белая книга: Документы и факты о политике М.С. Горбачева по реформированию и сохранению многонационального государства. Изд. второе. М. АСТ. 2007. 526 с.

10. Таємне переселення росіян до Криму: Джемільєв назвав реальні цифри. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/regions/krym/taynoepereselenie-rossiyan-v-krym-dzhemilev-nazval-realnye-cifry-1141606.html> (Дата звернення 12.12.2019).

11. Colony. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Colony> (Дата звернення 12.12.2019).

References

1. Grabovs'kyj S., Losyev I. (2017). *Azat Qirim chy` koloniya Moskvyy? Impers'kyj genocy`d i kry`ms`kotatars`ka revolyuciya* [Azat Qirim or the colony of Moscow? Imperial genocide and the Crimean Tatar revolution]. K. : Vy`davny`chy`j dim «Sty`los». 120 p. (in Ukrainian).

2. Hromenko S. «*My zhyvemo v koloniyi*»: *navishcho Krym zaselyayut` Ros`hvardiyeyu ta OMONom*. [Gromenko S. "We live in a colony": why the Crimea is populated by the Rosguard and riot police] URL: <https://ua.krymr.com/a/29376773.html> (in Ukrainian). (Last accessed 12.19.2019).

3. «*Ystoryya pokhozha na provokatsyyu*»: *éksperty – o telehram-kanale «Suverennyy Krym*». ["History is similar to provocation": experts - about the telegram-channel "Sovereign Crimea"]. URL: <https://1k.com.ua/171-istoriya-pohozha-na-provokatsiyu-187-eksperty-o-telegram-kanale-171-suverennyj-krym-187.html> (in Russian). (Last accessed 12.12.2019).

4. «*Krymskaya avtonomnaya sovet-skaya sotsyalystycheskaya respublyka, Krym*» [Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic, Crimea]. *Bol'shaya sovet-skaya éntsyklopedyya*. Т. 35. М., State Institute "Soviet Encyclopedia". OGIZ of the RSFSR. 1937. 280-334 (in Russian).

5. Losyev I. *Pravda i nepravda pro kryms'kykh ukrayintsiv* [True and false about Crimean Ukrainians]. URL: <https://m.tyzhden.ua/column/207247> (in Ukrainian). (Last accessed 12.12.2019).

6. *O kul'te lychnosty y eho posledstvyiyakh. Doklad Pervoho sekretarya TSK KPSS tov. Khrushcheva N. S. XX s'ezdu Kommunystycheskoy partyy Sovetskoho Soyuzu 25 fevralya 1956 hoda*. [About the cult of personality and its consequences. Report of the First Secretary of the CPSU Central Committee Khrushchev NS of the XX Congress of the Communist Party of the Soviet Union on February 25, 1956.]. URL: <https://archives.gov.ua/Archives/Kult-L.php> (in Russian). (Last accessed 12.12.2019).

7. *Postanovlenye Verkhovnoho Soveta SSSR «O vyvodakh y predlozheniyakh komyssey po problemam sovet-skykh nemtsev y krymsko-tatarskoho naroda» ot 28.11.1989 h., № 845-1* [Resolution of the Supreme Soviet of the USSR "On the Conclusions and Proposals of Commissions on the Problems of Soviet Germans and the Crimean Tatar People" of 28.11.1989, No. 845-1]. URL: <http://ndkt.org/o-vyvodah-i-predlozheniyah-komissiy-po-problemam-sovetskih-nemtsev-i-krymsko->

tatarskogo-naroda.html (in Russian). (Last accessed 12.12.2019).

8. Sovetskiy éntsyklopedicheskiy slovar' [Soviet Encyclopedic Dictionary] / hl. red. Prokhorov, A.M., yzd 4-e. Moscow: Soviet Encyclopedia, 1987. 1600 p. (in Russian).

9. Soyuz možno bylo sokhranyf: *Belaya knyha: Dokumenty u fakty o polytyke M.S. Gorbacheva po reformirovaniyu u sokhranenyuu mnohonatsyonal'noho hosudarstva*. Yzd. vtoroé [The Union could be maintained: White Paper: Documents and Facts on MS Gorbachev's Policy for Reforming and Preserving a Multinational State. Ed. the second]. M. AST. 2007. 526 p. (in Russian).

DOI: <https://doi.org/10.17721/2520-2626/2019.25.10>
УДК 94 (477):37(092) Куліш

10. *Tayemne pereselennya rosiyan do Krymu: Dzhemilyev nazvav real'ni tsyfy* [The Russians' secret migration to Crimea: Dzhemilev called the real numbers]. URL: <https://www.segodnya.ua/ua/regions/krym/taynoe-pereselenie-rossiyan-v-krym-dzhemilev-nazval-realnye-cifry-1141606.html> (in Ukrainian). (Last accessed 12.01.2020).

11. Colony. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/Colony> (Last accessed 12.12.2019).

Віктор Доценко

доктор історичних наук, доцент,
професор кафедри історії та археології слов'ян
НПУ ім. М.П. Драгоманова

ORCID: 0000-0003-1131-1675

Email: dozenkov@ukr.net

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ І «ЄВРЕЙСЬКЕ ПИТАННЯ» В СЕРЕДИНІ ХІХ СТ.

Анотація. У статті робиться спроба проаналізувати погляди Пантелеймона Куліша на історію, культуру та повсякденність євреїв, які проживали поряд з українцями в українських губерніях Російської імперії, встановити, які фактори, стереотипи сформували світогляд видатного письменника та його ставлення до російського імперського проекту з вирішення «єврейського питання».

В умовах зростання російського імперського месіанства і шовінізму українські діячі опинились у непротій для себе ситуації. Царат проводить як стосовно євреїв, так і стосовно українців асиміляційну політику. Одночасно євреї потерпали і від проявів державницького антисемітизму. Залучення до антисемітських акцій християн-українців посилювало позиції русифікаторів українських земель. Українська еліта мала своїми діями зупинити ці прояви антисемітизму і при цьому залишитися провідниками і представниками українців імперії.

Очевидно, що український протест не засудив антисемітизм безумовно, адже його автори запропонували євреям розділити певною мірою відповідальність за антисемітизм, що вони виправдано і справедливо покладають на християн. Саме євреї з їх традиційною культурою та способом життя винні у проявах антисемітизму.

Ідея протесту українських інтелектуалів співпадала з тогочасними російськими ліберальними ідеями. Російські ліберальні діячі пропонували розглядати російських євреїв як носіїв «громадянської самостійності та моральної незалежності» та закликали їх відмовитися від своїх національно-релігійних забобонів. Підтримуючи громадянську рівноправність євреїв, Куліш водночас усвідомлював, що українці й самі належать до пригноблених націй у Російській імперії, де загалом соціальних і національних прав та свобод було куди менше, ніж у конституційних державах Західної Європи, а тому вважав, що недоцільно сліпо переносити звідти на російський ґрунт практику штучної підтримки лише єврейської національності, бо це означає в імперських умовах всього-на-всього зміну в конфігурації національної нерівноправності, а не ліквідацію її засад. Погляди П. Куліша на «єврейське питання» середини ХІХ ст. вписуються в тогочасне уявлення російських ліберальних інтелектуалів щодо модернізації російського суспільства. Він підтримує проголошені ліберальні ідеї про необхідність інтеграції євреїв до імперського життя. Саме євреї мають бути найбільш зацікавленими у руйнуванні традиційного світу єврейського містечка. Отримання євреями світської освіти, прийняття модерних цінностей призведе до ліквідації в суспільстві нетерпимості та проявів антисемітизму. Сам єврей має піти назустріч суспільству, тільки його бажання можуть спричинити зміну суспільних настроїв.

Ключові слова: євреї, Пантелеймон Куліш, Російська імперія, «єврейське питання», українофіли.